

انس بن حارث کاهلی، صحابی حاضر در لشکر امام حسین علیه السلام

دکتر سید ضیاء الدین علیاناسب^۱

سکینه علی محمدی ینگجه^۲

تاریخ پذیرش: ۹۷/۸/۱۵

تاریخ دریافت: ۹۷/۴/۱۲

چکیده

نوشتار حاضر یکی از صحابیان شرکت کننده در لشکر امام حسین علیه السلام را مورد بررسی قرار داده است. انس بن حارث کاهلی در روز عاشورا حضور داشت و به این ندای امام حسین پاسخ داده است. از پیامبر در حالی که امام حسین علیه السلام در دامن رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم نشسته بود، شنیده بود: «این فرزندم در سرزمین عراق به شهادت خواهد رسید. آگاه باشید هرکه او را دید باید او را یاری کند» وی که در کوفه زندگی می کرد، به گفته برخی در مکه و به گفته برخی دیگر شبانه در کربلا به امام علیه السلام پیوست. امام حسین علیه السلام به وی نوید هدایت و امنیت داد. او را با خود همراه ساخت و در رکاب امام حسین علیه السلام کشته شد. پس از کارزاری سخت و کشتن چهارده یا هجده تن از سپاهیان دشمن به درجه رفیع شهادت نایل آمد و مقبره وی در بارگاه دسته جمعی شهدا پایین پای امام حسین علیه السلام واقع است.

کلیدواژگان: صحابه، انس بن حارث، شهدای کربلا، شهدای غیر هاشمی، عاشورا.

۱. دانشیار گروه معارف دانشگاه علوم پزشکی تبریز. olyanasab_s@yahoo.com

۲. طلبه سطح دو حوزه علمیه

با نگاهی به کتب تاریخی و هم‌چنین شرق‌شناسان که در حوزه تاریخ اسلام تحقیق و تتبع نموده‌اند به زوایای آشکاری از نگاه عمیق در اعصار مختلف دست خواهیم یافت که عمده این نگاه ارزشمند به دوران رسالت پیامبر ﷺ و حوزه فعالیت‌های اجتماعی ایشان بوده است. از معاشرت و تدابیر اجتماعی گرفته تا مباحث عرفانی عمیقی که بینش‌های صریح و ژرفی از اسلام روان و جاری در اندیشه آدمی قوت می‌دهد. نگاهی که ما بیشترین تعمق را از صفحات قطور تاریخ اسلام بیرون آوردیم، نگرش سیستمی به صحابه پیامبر ﷺ و حضور آن‌ها در کنار حضرت و تدبیر و بلوغ فهم دین در محضر ایشان است.

تعدادی از صحابه پیامبر در کربلا حضور داشتند که از میان آن‌ها انس بن حارث در نخستین منابع شیعی و سنی مورد بررسی قرار گرفته است. هدف از این نوشتار بررسی شناسنامه و شخصیتی یکی از صحابیان حاضر در کربلا به نام انس بن حارث است. لذا در این نوشتار به دنبال پاسخ برای این سؤال هستیم که انس از صحابیان حاضر در لشکر امام حسین علیه السلام در منابع اسلامی چگونه معرفی شده است؟ و به دنبال پاسخ به این سؤال به اسامی قبیله‌های مختلف اشاره خواهیم کرد که از میان آن‌ها توانستیم به قبیله بنی‌اسد و از میان شهدای این قبیله به انس بن حارث پردازیم و آن‌ها را از منظریاری، اندیشمندی و وفادار به دین مبین و رسالت پیامبر مکرم می‌نگریم.

به نظر می‌رسد دست‌کم شش نفر از شهدای کربلا از اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم بودند: انس بن حارث، حبیب بن مظاهر و مسلم بن عوسجه و عمرو بن خالد صیداوی از قبیله بنی‌اسد و هانی بن عروه مرادی از شهدای مدحجی و عبدالله بن بقطر عمیری از شهدای کلبی.

ضرورت و اهمیت این نوشتار برای تبیین جایگاه صحابه در عصر حاضر، عشق، فداکاری، شیوه و سبک زندگی ایشان در لشکر امام حسین علیه السلام است و نیز پیامی در شهادت این صحابه وجود دارد که می‌تواند الگویی برای تمام آزادی‌خواهان باشد تا در رسیدن به مقصود از ایثار جان و مال دریغ نکرده و خود را محو اهداف مثبتشان کنند.

روش این اثر به صورت کتابخانه‌ای و مستند به منابع معتبر شیعی و سنی... در صدد بررسی حضور انس بن حارث به عنوان صحابه‌ی پیامبر ﷺ حاضر در لشکر امام حسین ﷺ است.

با توجه به مطالعاتی که در این زمینه صورت گرفت، نتیجه این شد که در عموم کتاب‌های مربوطه (صحابه در قرآن، علی‌انساب، الصحاح، الجوهری، المنجد، معلوف - العین، فراهیدی - معجم مقاییس الغه، ابن فارس - الاصابه، ابن حجر - الرعايه فی علم الدرایه، الشهيد الثانی - ابصار العین فی انصار الحسین ﷺ، السماوی - تنقیح المقال فی علم الرجال، مامقانی - مثير الاحزان، شیخ حلی - تاریخ الكبير، بخاری - الخلاصه للعلامة، دریاب نجفی - رجال، الطوسی - الفتوح، ابن اعثم کوفی - الاقبال، سید بن طاووس - بحار الانوار، مجلسی - اعیان الشیعه، عاملی - اسد الغابه، ابن اثیر - ثقات، ابن حبان - الاستیعاب، ابن عبدالبر - تاریخ مدینه دمشق، ابن عساکر - الوافی بالوفیات، صفدی - حیاة الامام الحسین ﷺ، القریشی - انساب الاشراف، البلاذری - فرسان الهیجاء، محلاتی - مقتل الحسین، مقرم - الامالی، شیخ صدوق - مناقب آل ابی طالب ﷺ، ابن شهر آشوب - عاشورا ریشه‌ها انگیزه‌ها، رویدادها پیامدها، آیت الله العظمی مکارم شیرازی - پژوهشی پیرامون شهدای کربلا، جمعی از نویسندگان پژوهش‌کننده تحقیقات اسلامی و استفاده از نرم افزارها...) به بررسی و شرح حال تمام صحابه حاضر در کربلا پرداخته شده است ولی در این مقاله سعی بر تحقیق در مورد یکی از صحابه به نام انس بن حارث است.

صحابه در لغت

واژه صحابه، در اصل مصدر باب صحب، یصحَب، صحَّبه بوده است که به معنای اصحاب به کار می‌رود. اصحاب جمع صحب (با سکون هاء) است که خود صحب، جمع صاحب است (جوهری، ۱: ۱۳۶۸، ۱۶۱، ماده صحب) که صاحب، در اصل صفت است، ولی در کلام جانشین اسم نیز می‌شود. صاحب به معنای ملازم، دوست، همراه، رفیق، هم صحبت، معاشرت‌کننده است (معلوف، ۱: ۱۳۸۷ / ماده صحب) که بدین طرق صحابه در لغت به معنای یاران، ملازمان، همراهان، تبعیت، معاشران و... است.

مانند: صاحب مال، هر چیزی که ملازم چیز دیگری باشد مصاحب آن است (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۳/۱۲۴).

ابن فارس می‌گوید:

صاحب به مقارن و مقارب هر چیزی گفته می‌شود. (ابن فارس، ۱۴۲۹: ۵۶۳)

صحابه در اصطلاح

محمد بخاری می‌گوید:

من صحب النبي او راه من المسلمین فهو من اصحابه؛

مسلمانی که با پیامبر ﷺ مصاحبت داشته باشد و یا او را ببیند، چنین کسی از اصحاب خواهد بود.

ابن صلاح نیز می‌گوید:

کل مسلم رأی رسول الله؛

به هر مسلمانی که رسول خدا را ببیند، صحابی گفته می‌شود.

بدین ترتیب صرف دیدن رسول خدا ﷺ یا مصاحبت ایشان، موجب آن می‌شود که فردی جزو صحابه به شمار می‌رود. در بعضی از نقل‌ها نیز آمده است: هر یک سال یا یک ماه یا ساعتی و یا هم‌نشین پیامبر باشد صحابه محسوب می‌شود و به این امر معروف باشد.

صحابه در اصطلاح از دیدگاه شیعه

صحابی کسی است که با پیامبر ﷺ مصاحبت داشته و یا او را ملاقات کرده باشد، در حالی که بدو ایمان داشته است و مسلمان از دنیا رفته باشد (ابن حجر، ۱۴۱۵: ۱/۱۵۸)، گرچه در این میان (یعنی در فاصله زمانی ملاقات تا مرگ در مسلمانی) مرتد شده باشد. منظور از ملاقات، اعم از هم‌نشینی، همراهی، و رسیدن یکی به دیگری است هر چند با هم سخن نگفته باشند و مثلاً به واسطه نایبایی پیامبر ﷺ را ندیده باشد (شهید ثانی، ۱۴۰۸: ۳۳۹).

گفته شده است برخی قیده‌های دیگری نیز به تعریف مذکور افزوده‌اند، از جمله: «طولانی بودن هم‌نشینی با پیامبر ﷺ، حفظ روایت او، جنگیدن همراه وی، شهادت در رکاب وی؛ ولی آنچه نزد علما پذیرفته شده همان تعریف مذکور است، بدون این قیده‌ها (ابن حجر، ۱۴۱۵، ۱/۱۵۹). «گفته‌اند هنگام درگذشت پیامبر ﷺ شمار صحابه وی ۱۱۴۰۰۰ نفر بوده است. تشخیص صحابه بودن شخص، از طریق تواتر، استفاضه، شهرت و خبرثقه است» (شهید ثانی، ۱۴۰۸: ۳۳۹).

صحابه در اصطلاح از دیدگاه اهل سنت

تعاریف مختلفی از اهل سنت برای صحابه، بیان شده است که نمی‌توان همه را در این مختصر ذکر نمود. فقط به یک تعریف از اهل سنت - که بهترین تعریف نام گرفته - اکتفا می‌کنیم؛ ابن حجر عسقلانی می‌گوید:

صحابی کسی است که پیامبر ﷺ را در حالی که به او ایمان آورده دیدار نموده و مسلمان از دنیا رفته باشد. (ابن حجر، ۱۴۱۵: ۷/۱)

وی اذعان دارد با توجه به این که این تعریف جامع و مانع است، بهترین تعریف برای صحابه به شمار می‌رود.

صحابه، یعنی این که پیامبر ﷺ را ملاقات کرده باشد و در حال مسلمانی پیامبر ﷺ را در مسیر رسالت همراهی کند و این پیامد را تا آخر عمر نگه دارد، بر اساس این تعریف نتیجه می‌گیریم مسلم بن عوسجه هم از صحابه پیامبر ﷺ است (علیانسب، ۱۳۹۳: ۳۲).

شهدای بنی اسد

بنی اسد نام دو تیره در تاریخ صدر اسلام است. اولین تیره یکی از قبایل عدنانی و از عموزادگان قریش است که بنی اسد بن خزیمه بن مدرکه بن الیاس بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان از اولاد اسماعیل بن ابراهیم است. دوم بنی اسد بن عبدالعزی بن قصی از قریش است. بنی اسد، نام تیره‌ای از قبایل عرب، از فرزندان اسد بن خزیمه بن مدرکه است. گفته شده این قبیله پیکر کشته‌شدگان واقعه عاشورا را در سال ۶۱ ق دفن کرده‌اند.

برخی از همسران محمد ﷺ نیز از همین قبیله بوده‌اند. این قبیله در سال ۱۹ هجری از بلاد حجاز به عراق رفته، در کوفه و قازریه از نواحی کربلا سکونت کردند. هنگام بنای کوفه، این قبیله محله خاصی را در جنوب مسجد کوفه به خویش اختصاص دادند. در سال ۳۶ هجری در جنگ جمل، با علی علیه السلام بیعت کردند و در کنار وی جنگیدند. در واقعه عاشورا در سال ۶۱ به سه دسته تقسیم شدند: موافق با حسین بن علی، مخالف و بی طرف.

انس بن حارث کاهلی

انس بن حرث بن نبیه بن کاهل بن عمرو بن مصعب بن اسد خزیمه اسدی کاهلی (السماوی، ۱۴۱۹: ۶۳) که در منابع گوناگون از او به عنوان انس بن حارث کاهلی،^۱ انس بن ابی سهیم (حلی، بی تا: ۱۷)، مالک بن مالک بن انس (کوفی، ۱۳۹۲: ۱۹۶/۵) و انس بن کاهل اسدی (ابن طاووس، ۱۳۷۷: ۳ / ۳۴۶ و ۷۸) که از طایفه بنی کاهلی که از بنی اسد بود که از عرب‌های شمال محسوب می‌شد (السماوی، ۱۴۱۹: ۶۰؛ عاملی، ۱۳۷۰: ۳ / ۴۹۹). وی از اصحاب بزرگ رسول خدا ﷺ است که احادیث زیادی را از آن حضرت آموخت و نقل نمود (السماوی، ۱۴۱۹: ۵۵) و افتخار شرکت در جنگ بدر و حنین را در رکاب پیامبر ﷺ داشت.

انس در کربلا

وی احادیثی را از پیامبر ﷺ نقل کرده است. از جمله حدیث ذیل که بدین قرار است:

سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ، وَالْحُسَيْنُ فِي حِجْرِهِ: إِنَّ ابْنِي هَذَا يُقْتَلُ بِأَرْضٍ مِنَ أَرْضِ الْعِرَاقِ، أَلَا فَنَنْ شَهَدَهُ فَلْيَنْصُرْهُ؛

از پیامبر در حالی که حسین علیه السلام در دامن رسول خدا نشسته بود، شنیدم که

۱. تسمیه من قتل مع الحسین، رُبیب، شماره ۱۲؛ تاریخ الکبیر، بخاری، مجلسی، ج ۲، ص ۲۰؛ رجال الطوسی، ص ۳ و ۷۱؛ الخلاصه للعلامة، حلی، ق ۱، ص ۲۲؛ مثير الاحزان، شیخ حلی، ص ۶۳.

فرمود: این فرزندم در سرزمین عراق به شهادت خواهد رسید، آگاه باشید هر که او را دید باید او را یاری کند. (عسقلانی، ۱۳۲۸: ۶۸/۱؛ ابن اثیر، بی تا: ۱/۱۲۳)

از این رو وقتی شنید امام حسین علیه السلام به کربلا آمده است از کوفه حرکت کرد و شبانه خود را خدمت امام رساند.

راوی گوید: انس بن حارث به کربلا آمد و در رکاب امام حسین علیه السلام کشته شد (ابن حبان، ۱۳۹۳: ۴/۴۹).^۱

وی که در کوفه زندگی می کرد (ابن اثیر، بی تا: ۱/۱۲۳)، به گفته برخی در مکه، (قریشی، ۱۴۱۳: ۳/۱۵۴) و به گفته برخی دیگر شبانه در کربلا به امام علیه السلام پیوست (حائری شیرازی، ۱۳۴۵: ۲۰۹؛ مامقانی، ۱۴۲۳: ۱/۱۵۴)؛ ولی طبق گفته بلاذری، انس از کوفه بیرون آمد و پس از مشاهده گفت وگویی امام با عبیدالله بن حرّ جعفی در قصر بنی مقاتل، خدمت آن حضرت رسید و با ادای سوگند اظهار داشت که هدف وی از خروج از کوفه آن بوده است که همانند عبیدالله بن حرّ به نفع هیچ کدام (امام و یا دشمنان) وارد جنگ

۱. در منابع یاد شده و متن روایت به صورت ذیل آمده است:

سعد (سعید) بن عبدالملک بن واقد الحرانی، عن عطاء بن مسلم الخفاف، عن اشعث بن سحیم (در برخی از منابع به جای سحیم سلیم آمده است) عن ابيه قال: سَمِعْتُ اَنسَ بْنَ حَارِثٍ يَقُولُ: «سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ يَقُوْلُ - وَالْحُسَيْنُ فِي حَجْرِهِ: اِنَّ اَبْنِي هَذَا يُقْتَلُ بِاَرْضِ مِنْ اَرْضِ الْعِرَاقِ، اَلَا فَمَنْ شَهِدَهُ فَلْيُنْصُرْهُ». قال فخرج انس بن حارث الى كربلا فقتل الحسين عليه السلام.

در اسد الغابه متن این حدیث با همان سند چنین آمده است:

«اِنَّ اَبْنِي هَذَا يُقْتَلُ بِاَرْضِ الْعِرَاقِ، اَلَا فَمَنْ اَدْرَكَهٗ فَلْيُنْصُرْهُ» فقتل مع الحسين عليه السلام. در مشیر الاحزان، حلی، (ص ۱۷) متن حدیث همین است که ذکر شد ولی سندش چنین است: «عن اشعث بن عثمان عن ابيه عن انس بن ابي سحيم قال: «سمعت النبي يقول...».

در کتاب ذخیره الدارین، حائری شیرازی، (ص ۲۰۹) به نقل از مشیر الاحزان، سند چنین آمده است:

عن اشعث بن ابي سحيم عن ابيه انس بن الحرث قال: «سمعت رسول الله يقول...» باز در همین کتاب به نقل از الدرر انظیم (نسخه خطی) سند روایت چنین آمده است: و عن اشعث بن عثمان عن ابيه عن انس بن الحرث بن نبيه الكاهلي قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وآله... .

در سفینه البحار، ج ۱، ص ۱۷۹ به نقل از الدرر النظیم سند چنین آمده است:

«اشعث بن عثمان عن ابيه عن انس بن سحيم قال...».

با مقایسه موارد یاد شده و با یگانگی متن حدیث در تمام موارد چنین نتیجه می گیریم که انس بن ابي سحيم و انس بن سحيم همان انس بن حارث هستند.

نشود و در ادامه افزود: «[ولی] خداوند یاری کردن تو را در قلب من افکند و به من جرأت بخشید تا در این راه با توهم گام باشم.» امام حسین علیه السلام به وی نوید هدایت و امنیت داد و او را با خود همراه ساخت (بلاذری، ۱۹۷۷: ۱۷۵/۳).

انس در کربلا مأموریت یافت پیام امام حسین علیه السلام را به عمر سعد برساند و به او اندرز دهد، شاید به خود آید. هنگام رسیدن نزد عمر سعد سلام نکرد و او پرسید: چرا سلام نکردی؟ آیا ما را کافر و منکر خدا پنداشته‌ای؟ گفت: چگونه منکر خدا و پیامبر نیستی و حال آن‌که برای ریختن خون فرزند پیامبر دامن همت به کمر بسته‌ای؟ عمر سعد لختی سر به زیر افکند و آن‌گاه گفت: به خدا سوگند می‌دانم که کشنده این گروه در دوزخ است، ولی فرمان عبیدالله باید اطاعت شود (محلّاتی، ۱۳۹۰: ۳۷/۱).

انس در روز عاشورا هم چون یاران امام حسین علیه السلام پس از کسب اجازه از محضر آن حضرت، در حالی که با بستن شالی بر کمر، قامتش را راست نگه داشته و ابروان سفیدش - که بر کهنسالی بر چشمانش افتاده بود - با پیشانی بند بسته بود،^۱ عازم میدان جنگ شد. با دیدن حالت او، اشک امام حسین علیه السلام سرازیر گشت و فرمود:

شَكَرَ اللَّهُ لَكَ يَا شَيْخُ؛ (مقّم، ۱۴۱۱: ۲۵۲)
خداوند از تو بپذیرد، ای پیرمرد!

شعار حماسی انس

وی هنگام ورود به میدان مبارزه چنین رجز خواند:

قَدْ عَلِمْتُ كَاهِلَهَا وَدُودَانُ وَالْخُنْدَفِيُّونَ، وَقَيْسُ عَيْلَانَ
بِأَنَّ قَوْمِي آفَهُ لِلْأَقْرَانِ يَا قَوْمُ كُونُوا كَأَسْوَدُ الْجَانِ
وَسَتَقْبِلُوا الْقَوْمَ بِضِرِّالْآنِ أَلْ عَلِيٍّ شَيْعَةُ الرَّحْمَنِ
وَأَلْ حَرْبِ شَيْعَةُ الشَّيْطَانِ^۲ (صدوق، ۱۳۶۲: ۱۳۷)

۱. همین مطلب به جابرین عروة غفاری نیز نسبت داده شده است.

۲. تیره‌های کاهل و دودان و خندف و قیس عیلان همه می‌دانند که قبیله من نابودکننده هماوردانند. ای یاران! هم چون شیرگران باشید. هم اکنون رو در رو با دشمنان بستیزید که آل علی پیرو رحمان هستند و آل حرب (بنی سفیان) پیروان شیطان.

شهادت انس

انس پس از کارزاری سخت و کشتن چهارده (ابن شهر آشوب، بی تا: ۴/۱۱۱) یا هجده تن (صدوق، ۱۳۶۲: ۱۳۸) از سپاهیان دشمن به درجه رفیع شهادت نایل آمد و مرقد وی در بارگاه دسته جمعی شهدا پایین پای امام حسین علیه السلام واقع است.

کمیت، شاعر مشهور عرب در سوگ وی و حبیب بن مظاهر چنین سروده است:

سَوَى عَصْبَةٍ فِيهِمْ حَبِيبٌ مَعْفَرٌ   قَضَى نَحْبَهُ وَالْكَاهِلِيُّ مَرْمَلٌ^۱
(السماعی، ۱۴۱۹: ۱۰۰)

در زیارت ناحیه مقدسه و رجبیه از وی چنین یاد شده است:

السَّلَامُ عَلَى أَنَسِ بْنِ الْكَاهِلِ الْأَسَدِيِّ. (ابن طاووس، ۱۳۷۷: ۳، ۳۴۶ و ۷۸)

نتیجه گیری

انس از صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله بوده و بنا بر حدیث موثق پیامبر صلی الله علیه و آله در لشکر امام حسین علیه السلام در روز عاشورا عازم میدان جنگ شد و بنا به قولی پس از کارزاری سخت و کشتن چهارده یا هجده تن از سپاهیان دشمن به درجه رفیع شهادت نایل آمد و مرقد وی در بارگاه دسته جمعی شهدا، پایین پای امام حسین علیه السلام واقع است.

^۱ جزگوهی که در میانشان حبیب جان سپرد و پیکرش به خاک غلطان شد و کاهلی، که جسم او به خون آغشته است.

منابع

- ابن اثیر، علی بن ابوبکر بن محمد بن محمد بن عبدالکریم بن عبدالواحد شیبانی، (بی تا)، *أسد الغابة فی معرفة الصحابه*، تهران، انتشارات مکتبه الاسلامیه.
- ابن حبان (۱۳۹۳ق)، *الثقات*، بیروت، دارالفکر.
- ابن شهر آشوب، (بی تا)، *مناقب آل ابی طالب*، قم، انتشارات کتابخانه علامه.
- ابن طاووس (۱۳۷۷ش)، *اقبال بالاعمال الحسنه*، تحقیق: جواد قیومی اصفهانی، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- ابن عبدالبر (۱۴۳۳ق)، *الاستیعاب*، بیروت، دارالفکر.
- ابن عساکر (۱۴۱۵ق)، *تاریخ مدینه دمشق*، تحقیق: علی شیری، بیروت، دارالفکر.
- ابن فارس (بی تا)، *معجم مقاییس اللغه*، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- امین عاملی، سید محسن (بی تا)، *اعیان الشیعه*، بیروت، دارالتعارف،
- بخاری، محمد بن اسماعیل (بی تا)، *تاریخ کبیر*، بی جا، دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۹۷/۱۹۷۷)، *أنساب الأشراف*، تحقیق: محمد باقر المحمودی، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
- جمعی از نویسندگان پژوهشکده تحقیقات اسلامی (۱۳۸۹ش)، *پژوهشی پیرامون شهدای کربلا*، قم، انتشارات زمزم هدایت.
- الجوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۶۸)، *الصحاح تاج اللغه و صحاح العربیه*، تحقیق: احمد عبدالغفور عطار، بیروت، دارالعلم للملایین، افسس تهران، انتشارات امیری.
- حائری شیرازی، سید عبدالحمید (۱۳۴۵ش)، *ذخیره الدررین*، نجف، مطبعة مرتضویه.
- حلّی، ابن نما (بی تا)، *مثیر الأحران*، قم، انتشارات مدرسه الامام المهدي علیه السلام.
- السماوی، محمد طاهر (۱۴۱۹ق)، *ابصار العین فی انصار الحسین*، تحقیق: محمد جعفر طبسی، قم، مرکز الدراسات الاسلامیه لحرس الثورة.

- شهيد ثانی، (۱۴۰۸ق)، *الرعاية في علم الدراية*، تحقيق: عبدالحسين محمد علي بقال، قم، مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي.
- صدوق، محمد بن علي بن بابويه قمي (۱۳۶۲ش)، *الامالي*، ترجمه و شرح: محمد باقر كمره اي، قم، انتشارات كتابخانه اسلاميه.
- عسقلاني، شهاب الدين ابوالفضل احمد بن علي بن حجر (۱۳۸۲ق)، *الاصابة في معرفة الصحابة*، بيروت، انتشارات دار احياء التراث.
- عليانسب، سيد ضياء الدين (۱۳۹۳ش)، *صحابه در قرآن*، قم، انتشارات مؤسسه آموزشي و پژوهشي امام خميني عليه السلام.
- فراهيدي، خليل بن احمد (۱۴۱۰ق)، *العين*، قم، منشورات الهجره.
- قريشي، باقر شريف (۱۴۱۳ق)، *حياة الامام الحسين بن علي عليه السلام*، بيروت، دارالبلاغه.
- كوفي، ابن اعثم (۱۳۹۲ق)، *الفتوح*، بيروت، دارالندوة الجديد.
- مجلسي، محمد باقر (۱۳۹۸ق)، *بحار الانوار*، تحقيق: بهبودي، قم، مكتبة الاسلاميه.
- محلاتي، ذبيح الله (۱۳۹۰ش)، *فرسان الهيجه*، قم، مركز نشر كتاب.
- معلوف، لوييس (۱۳۸۷ش)، *المنجد في اللغة والاعلام*، ترجمه: محمد بندر ريگي، تهران، انتشارات اسلامي.
- مقرّم، سيد عبدالرزاق (۱۴۱۱ق)، *مقتل الحسين*، قم، منشورات دارالثقافة والنشر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی